

شیطان در نهج البلاغه

محترم احمد شهربافی^۱

چکیده: بر اساس بیان امیرالمومنین علیه السلام، ابلیس خطرترین تهدید در مسیر دینداری و بزرگترین دشمن دنیوی بشر است. و انسان ها برای حفظ خود و مقابله با بدترین دشمن خود نیاز به آگاهی و شناخت از او و روشهای او برای فریب و نابودی انسان دارند. در تحقیق حاضر بیشتر سعی شده تمام بیانات حضرت امیرالمومنین علیه السلام که در آن سخنی از شیطان بیان فرموده اند، آورده شود و به نگاه جامعی از بیان ایشان در نهج البلاغه پیرامون مسئله شیطان دست یابیم. که بر این اساس تمام یا بخشی از خطبه های ۱، ۷، ۱۰، ۲۲، ۵۰، ۶۴، ۸۳، ۱۲۱، ۱۹۲ و نامه ۴۸ و حکمت ۳۲۳ نهج البلاغه در مقاله ذکر شده و ترجمه و شرح آن و همچنین نکاتی که از هریک برداشت می شود؛ در ادامه آن آمده است.

کلید واژه ها : ابلیس ، دشمن ، شیطان، شیطان در نهج البلاغه .

۱ . طلبه سطح ۲ حوزه علمیه فاطمه الزهرا سلام الله علیها تهران، m.sherbafi@gmail.com .

مقدمه:

انسان موجودی مختار است، بر همین اساس، همواره در همه ی مراحل زندگی خود در برابر آزمونهای مختلف واقع شده و شیطان در همه ی مراحل زندگی انسان از وسوسه ی او غافل نبوده به طوریکه از ابتدای خلقت اولین بشر یعنی حضرت آدم علیه السلام تا برپایی قیامت در پی وسوسه و اغوای انسان بوده است و از هیچ حيله و کیدی در راه اغوای بشر دریغ نمی کند. منطقی است که در برابر چنین دشمنی سرسخت و همیشگی انسان نیاز به شناخت کامل دشمن و روش های او در دشمنی دارد تا بتواند دفاع مناسب و به موقع از خویش به نمایش بگذارد تا از این پیکار پیروز و سربلند خارج شود.

چه نیکوست توصیه امیرالمومنین علیه السلام که فرمودند: «فَاصْبِحْ أَعْظَمَ فِي دِينِكُمْ حَرَجًا وَأَوْرَى فِي دُنْيَاكُمْ قَدْحًا مِنَ الَّذِينَ أَصْبَحْتُمْ لَهُمْ مُنَاصِبِينَ، وَعَلَيْهِمْ مُتَالَبِينَ. فَاجْعَلُوا عَلَيْهِ حَدَّكُمْ، وَلَهُ جَدَّكُمْ؛ بنابراین ابلیس بزرگترین مشکل برای دین شما و آتش افروزترین دشمن برای دنیای شماست و خطرناک تر از همه انسانهایی است که با آنها دشمنی می ورزید و برای درهم شکستن آنان عده و عده گرد می آورید، از این رو قدرت خود را در برابر او به کار گیرید و پیوند خویش را با او قطع کنید.» (بخشی از خطبه ۱۹۲ نهج البلاغه)

امیر المومنین علی علیه السلام نیز مانند سایر ائمه معصومین در خطبه های نهج البلاغه علت دشمنی شیطان با انسان، راههای نفوذ و پیشگیری از نفوذ شیطان، صفات شیطان و ... را بیان فرموده اند. بر آن شدیم تا از طریق بررسی بیانات گهربار امیر المومنین علی علیه السلام به شناخت دقیق از شیطان و خطرات احتمالی که در کمین نسل انسانهاست دست یابیم و راه مقابله با این موجود خطرناک را بیاموزیم و از دریای ناب نهج البلاغه به اندازه توان راهنما برداریم.

تحقیق حاضر به روش کتابخانه ای و توصیفی جمع آوری شده است. ما در این نوشتار به بررسی سوال های زیر می پردازیم:

سوال اصلی:

۱. ماهیت شیطان در نهج البلاغه چیست؟

سوالات فرعی:

۱. عملکرد شیطان در نهج البلاغه چگونه معرفی شده است؟

۲. راه های مقابله و پیشگیری از نفوذ شیطان چگونه است؟

۳. فلسفه ی خلقت شیطان و تسلط او در نهج البلاغه چگونه است؟

امید است قدمی در شناخت بهتر دشمن مشترک همه انسانها برداشته و در راه مقابله با او استوار و مستحکم حرکت کنیم تا به سعادت واقعی دست یابیم. ان شاءالله.

در این موضوع به جستجوی مقاله و پیشینه به یک عنوان پایان نامه با عنوان « مکاید شیطان در برابر انبیاء » و سه عنوان مقاله بر خوردم که تحت عنوان « مراحل نفوذ شیطان و راه کارهای مقابله با آن بر مبنای تحلیل محتوای مضمونی خطبه قاصعه امام علی (ع) » نوشته فتحیه فتاحی زاده و صدیقه کاشفی و محمد عترت دوست ، « تحلیل مفهوم شیطان در خطبه هفتم نهج البلاغه براساس نظریه آمیختگی مفهومی » و فرایند چیرگی شیطان بر انسان با رویکرد تربیتی در قرآن و حدیث » بودند و مقاله دیگری مرتبط با موضوع نیافتم.

ماهیت شیطان :

در بخشی از خطبه ۱ نهج البلاغه امام علی علیه السلام بعد از اشاره به آفرینش انسان در باره آفرینش شیطان و سوابق او و تمرّدش از اطاعت فرمان خدا و سپس مهلت دادن به او تا زمان معلوم، سخن می گوید. علامه جعفری در تفسیر این خطبه به چند نکته اشاره می کنند :

بدون تردید شیطان یک نوع آگاهی از خود داشته است که آن «خود» را به آدم برتری داده و از سجده به او امتناع ورزیده است. حال بینیم این آگاهی چه بوده است؟ شیطان میدانسته که از ماده ی آتشین به وجود آمده و آتش از نظر ماهیت و خواص بر خاک برتری دارد. این موجود به این خودشناسی ناقص تکیه کرد و از شناخت آنچه که در آدم خاک نما بود، سرباز زد. زیرا دستور سجده پس از دمیدن روح الهی به آدم صادر شده بود و او حداقل میتوانست بگوید : خداوندا، چه عظمتی در آدم وجود دارد که مرا مأمور سجده به او نموده ای؟ این حالت جهل در فرشتگان نیز وجود داشت که از حکمت آفرینش آدم سؤال کردند و خداوند پرسش آنان را مطرود و بی پاسخ نگذاشت. ولی شیطان دانش ناقصی داشت و پلیدی خودبینی را هم به آن علم ناقص خود اضافه کرد. و اگر بگوئیم: دستور سجده به آدم پس از تعلیم همه ی حقایق به او بوده است، دلیل شدت وقاحت و پلیدی شیطان میباشد که با دیدن آن عظمت فوق العاده از سجده به آدم تخلف ورزیده است. اگر فرض کنیم که شیطان از آدم جز گلپاره ای ندید و مزیت محسوسی را در آدم مشاهده نکرد، او که خدا را میشناخت و ضرورت اجرای فرمان الهی را میدانست، بنابراین موضوع فرمان هرچه بوده باشد، میبایست

او اطاعت امر نماید. باز فرض میکنیم که شیطان مانند بعضی از ساده لوحان تا امتیاز محسوس را نمیدید
ارزشی به آن قائل نبود، لذا به آدم سجده نکرد، با اینحال پس از بروز سلسله ی فرزندان آدم و آشکار شدن
امتیازات خیره کننده ی آنان چرا به تکبر خود اصرار می ورزد و لجاجت می کند و به جای ندامت و توبه، به
گمراهی خود ادامه می دهد.^۱

آیت الله مکارم شیرازی ذیل این خطبه ، این سوال را پیرامون آفرینش شیطان مطرح می کند : آیا ابلیس از
فرشتگان بود؟ اگر پاسخ مثبت است چرا مرتکب بزرگترین گناه شد با این که فرشتگان معصومند و اگر جواب
آن منفی است یعنی از فرشتگان نبود، چرا در آیات قرآن نام او در زمره ملائکه ذکر شده است؟

پاسخ- به یقین او از فرشتگان نبود، چرا که قرآن با صراحت می گوید: «كَانَ مِنَ الْجِنَّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ» او از
جن بود، سپس نافرمانی پروردگارش را کرد ، ولی از آنجا که پیش از آن در مقام اطاعت و بندگی بسیار
کوشا بود در صف فرشتگان جای گرفت و به همین دلیل جزء مجموعه آنها محسوب می شد و اگر در پاره ای
از تعبیرات مانند خطبه قاصعه (خطبه ۱۹۲) به عنوان ملک از او یاد شده به همین دلیل است، بعلاوه خودش
با صراحت می گوید : « خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ» مرا از آتش آفریدی» و می دانیم آفرینش جن از آتش است نه
فرشتگان، همان گونه که در آیه ۱۵ سوره الرحمن آمده : « وَ خَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ» در روایات اهل
بیت- علیهم السلام- نیز به این معنی اشاره شده است. اضافه بر اینها قرآن برای ابلیس، فرزندان و ذریه بیان
کرده در حالی که فرشتگان دارای زاد و ولد نیستند.^۲

از مطالب بالا می توان نتیجه گرفت که شیطان از جنیان و از جنس آتش است و به دلیل عبادت زیاد در
صف فرشتگان قرار گرفته یود و با تمرد از فرمان سجده به آدم علیه السلام از درگاه خدا رانده شد و سبب
حبط اعمال خویش گردید.

۱ . بیاتی، مکاید شیطان در برابر انبیاء، ص ۴۱ و ۴۲.

۲ . مکارم شیرازی، پیام امام امیرالمومنین علیه السلام، ص ۱۷۷.

صفات شیطان :

در بخشی از خطبه ۱ نهج البلاغه آمده: «اعترته الحمیة، وغلبت علیه الشقوة، وتعزز بخلق النار، واستوهن خلق الصلصال؛ تعصب بر او چیره گشت و شقاوت مغلوبش ساخت و به منشاء آفرینش خود که از آتش بود، بالید و تکبر ورزید و ماده خلقت آدم را که از گل پاره ای بود، پست و خوار شمرد.»^۲

در بخشی از خطبه قاصعه (خطبه ۱۹۲) نیز امیر المومنین علیه السلام به صفات شیطان اشاره می کند: «وتعصب علیه لا یمصله. فعدو الله إمام المتعصبين، وسلف المستكبرين، الذي وضع أساس العصبيّة، ونزع الله رداء الجبريّة، وأدرع لباس التعزّز، وخلع قناع التدلّل. ألا ترون كيف صغره الله بتكبره، ووضع بترفه، فجعله في الدنيا مدحوراً، وأعد له في الآخرة سعيراً؟! ^۳ آن دشمن خدا، پیشوای متعصبان و مقدم ترین متکبرین است که پایه عصبیت را بنا نهاد و در مقام جبروتی با خدا به نزاع افتاد و لباس عزت مصنوعی پوشید و لباس خضوع و بندگی را در آورد. آیا نمی بینید که خداوند به جهت تکبری که شیطان کرد چگونه کوچکش نمود و چگونه به جهت بلندگرایی، ساقطش کرد و او را در دنیا از مقام بندگیش راند و در سرای آخرت آتش دوزخ را برای او آماده کرد.»^۴

همانگونه که ملاحظه می کنید در نهج البلاغه به صفات تعصب، تکبر، غرور، خودپسندی، خودبزرگ بینی و خوار شمردن دیگران و نزاع با مقام جبروتی خداوند اشاره شده و البته با توجه به وقایعی که در قرآن و همچنین نهج البلاغه تشریح شده صفات لجاجت و عناد هم برای شیطان قابل تصور است. «او ذی شعور و مکلف و نامرئی و فریبکار است. هر چند پیش از خلقت آدمی، شش هزار سال خدای را عبادت کرد، با ساعتی تکبر، آن را از میان برد.»^۵

۱. الدشتی، نهج البلاغه، ج ۱، ص ۴.

۲. جعفری تبریزی، جعفری؛ ترجمه نهج البلاغه، ج ۱، ص ۴۹.

۳. الدشتی، نهج البلاغه، ج ۱، ص ۱۹۳.

۴. شریف الرضی، ترجمه نهج البلاغه، ص ۶۱۹.

۵. ویکی فقه-صفات شیطان.

این سؤال را بیان کرده، می‌فرماید: « خداوند به او مهلت داد چرا که مستحقّ غضب الهی بود و می‌خواست امتحان را بر بندگان تمام کند و وعده‌ای را که به وی داده بود منجز گرداند. »

یعنی از یک سو خداوند مجازات او را با این مهلت دادن سنگین‌تر ساخت، زیرا همان گونه که از آیات قرآن استفاده می‌شود کسانی که در مسیر گناه و گمراهی گام می‌گذارند خداوند هشدارهای مکرری به آنها می‌دهد، اگر این هشدارها مؤثر شد و بازگشتند چه بهتر و گرنه آنها را به حال خود وا می‌گذارد و مهلت کافی می‌دهد تا بارشان سنگین‌تر شود.

از سوی دیگر وجود شیطان مایه آزمایش بزرگی برای انسانها و به تعبیر دیگر سبب تکامل افراد با ایمان می‌شود زیرا وجود این دشمن نیرومند برای مؤمنان آگاه و کسانی که می‌خواهند راه حق را بپویند نه تنها زیان‌بخش نیست بلکه وسیله پیشرفت و تکامل است، زیرا می‌دانیم پیشرفت‌ها و تکامل‌ها معمولاً در میان تضادها صورت می‌گیرد و هنگامی که انسان در مقابل دشمن نیرومندی قرار می‌گیرد، تمام نیرو و توان و نبوغ خود را بسیج می‌کند و به تعبیر دیگر وجود این دشمن نیرومند سبب تحرّک و جنبش هر چه بیشتر می‌گردد و در نتیجه ترقّی و تکامل حاصل می‌شود.

اما کسانی که بیمار دل و سرکش و آلوده و گنهکارند، بر انحراف و بدبختیشان افزوده می‌شود و آنها در حقیقت مستحقّ چنین سرنوشتی هستند! « لِيَجْعَلَ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ فِتْنَةً لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ وَالْفَاسِقَةُ قُلُوبُهُمْ » هدف این بود که خداوند القای شیطان را آزمایشی قرار دهد برای آنها که در دل‌هایشان بیماری است و آنها که سنگدلند. «

« وَ لِيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ » و نیز هدف این بود که آگاهان بدانند، این حقّی است از سوی پروردگارت و در نتیجه به آن ایمان بیاورند و دل‌هایشان در برابر آن، خاضع گردد. «^۱

۱. مکارم شیرازی، پیام امام امیر المومنین علیه السلام، جلد ۱، ص ۱۹۰-۱۹۲.

سؤال : چگونه شیطان خود را برتر از آدم می‌شمرد و بر حکمت خداوند معترض بود؟! در پاسخ باید گفت خودخواهی و غرور، حجاب ضخیمی است که شخص را از دیدن واقعیات باز می‌دارد، آن گونه که ابلیس را بازداشت. او نه تنها در مقام عصیان و گناه و نافرمانی بر آمد، بلکه به حکمت پروردگار خرده گرفت که چرا موجود شریفی همچون من را که از آتش آفریده شده‌ام دستور به سجده در برابر موجود پست‌تری که از خاک آفریده شده است دادی! او چنین می‌پنداشت که آتش برتر از خاک است در حالی که خاک سرچشمه انواع برکات و منبع تمام موادّ حیاتی و مهمترین وسیله برای ادامه زندگی و در بردارنده انواع معادن و جواهر است ولی آتش چنین نیست. درست است که آتش و حرارت نیز یکی از وسایل زندگی است ولی بی‌شک نقش اصلی را موادّ موجود در خاک بر عهده دارد و آتش وسیله‌ای برای تکامل آنهاست.

در بعضی از روایات آمده است که یکی از دروغهای ابلیس این بود که آتش را برتر از خاک می‌دانست در حالی که آتش معمولاً از درختان یا مواد چرب به دست می‌آید و می‌دانیم درختان از خاکند و چربیهای گیاهی و حیوانی نیز همه (به واسطه) از زمین گرفته شده است.

اضافه بر این، امتیاز آدم تنها به خاطر برتری خاک بر آتش نبود، بلکه امتیاز اصلی او همان روح والایی بود که خداوند با تعبیر « وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي » به او بخشیده بود. به فرض که ماده نخستین شیطان از ماده نخستین آدم برتر باشد دلیل بر این نمی‌شود که در برابر آفرینش آدم با آن روح الهی و مقام نمایندگی پروردگار سجده و خضوع نکند و شاید شیطان همه اینها را می‌دانست ولی کبر و غرور و خودپسندی به او اجازه اعتراف به حقیقت را نمی‌داد.^۱

نتیجه : با تلاش هایی که انجام شد توانستم از میان کتاب گهربار نهج البلاغه تمامی بیانات حضرت علی علیه السلام پیرامون مسئله شیطان ، ماهیت و صفات و نحوه ی عملکرد او و همچنین راه های مقابله و پیشگیری از نفوذ این موجود پلید را گردآوری کنم .البته بیانات حضرت علی نیاز به تحلیل مفهومی دارد، تا به لایه های نهفته مفهوم و منظور حضرت دست یابیم؛ که تنها در مورد خطبه قاصعه در مقاله ای دیگر که در متن ذکر شده؛ این کار انجام شده است و در سایر خطبه ها و بیانات این نیاز احساس می شود.ولی در

۱. همان، ص ۱۹۲-۱۹۳.

این مقاله به گردآوری بسنده کردم تا ان شا الله در آینده تحلیل بیانات حضرت را داشته باشیم و بتوانیم به راهکارهای عملی در زندگی برسیم و بر این دشمن همیشگی نسل بشر پیروز شویم.

در این پژوهش به نتایج زیر رسیدم: بر اساس خطبه های ۱ و ۱۹۲ نهج البلاغه شیطان از جنیان و دارای ماهیت آتش است و صفاتی چون تعصب و تکبر و غرور و... سبب رانده شدن او از درگاه خداوند متعال شد، و بهانه ای برای آغاز دشمنی او با آدم و فرزندانش گردید. و با توجه به خطبه ۱۲۱ نهج البلاغه، شیطان راه انحراف را تزئین می کند و آسان جلوه می دهد. و پس از ورود انسان در انحراف، ایمان او را سست می کند و با ایجاد تفرقه فتنه انگیزی می کند. و بر اساس خطبه ۷ نهج البلاغه، در دل‌های کسانی که پیرو او می شوند، لانه می کند و تخم می گذارد و با اعضا و جوارح آنان اعمال و کارهای ناشایست خود را به انجام می رساند و این افعال را گام به گام و مرحله به مرحله انجام می دهد.

بر اساس خطبه ۱۰ در مبارزه با انسانها لشکر پیاده و سواره ی خود را روانه می کند و بر پایه ی خطبه های ۵۰، ۶۴ و ۸۳ از سیاست های شیطانی از قبیل در هم آمیختن حق و باطل، آرزوهای دور و دراز و تزئین گناه استفاده می کند که موجب فریب انسانهای ناآگاه می شود. امام علی علیه السلام در خطبه ۱۹۲ به نسل بشر توصیه می کنند از سرنوشت ابلیس عبرت بگیریم و در سخن حکیمانه ۳۲۳ امام به دو دشمن فریبکار انسان یعنی نفس اماره و شیطان اشاره می کنند و بیان می دارند که نفس اماره اگر بر انسان مسلط باشد راه نفوذ و تسلط شیطان بر انسان است.

در نامه ۴۸ نهج البلاغه امام به پشیمانی فریب خوردگان شیطان در روز قیامت اشاره می کنند و در خطبه ۱ نهج البلاغه فلسفه خلقت شیطان اینگونه بیان شده است که وجود او بستری برای آزمایش انسانهاست که به واسطه آن بیمار دلان و انسانهای پاک از یکدیگر جدا می شوند.

فهرست منابع:

کتاب:

۱. قرآن.
۲. انصاریان، حسین، شریف الرضی، محمد بن حسین، و علی بن ابی طالب (ع)، امام اول. ۱۳۸۸ ق. نهج البلاغه. ج ۱. قم - ایران: دارالعرفان.
۳. انصاریان، علی، الدلیل علی موضوعات نهج البلاغه - نهج البلاغه موضوعی، تهران، بی جا، انتشارات مفید، ۱۳۵۷ ش.
۴. جعفری، محمد مهدی، نواب لاهیجی، محمد باقر بن محمود، و نیری، محمد یوسف، شرح نهج البلاغه، ج ۲، تهران - ایران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، بی تا.
۵. جعفری تبریزی، محمد تقی، شریف الرضی، محمد بن حسین، علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، و جعفری، علی، ترجمه نهج البلاغه، ج ۱، مشهد مقدس ایران: آستان قدس رضوی. بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۰.
۶. دشتی، محمد، فرهنگ موضوعات کلی نهج البلاغه، بی جا، نشر موسسه تحقیقاتی امیرالمومنین علیه السلام، بی تا.
۷. دشتی، محمد، شریف الرضی، محمد بن حسین، و علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، نهج البلاغه (ترجمه دشتی)، ج ۱، قم - ایران: مشهور، ۱۳۷۹.
۸. دشتی، محمد، و جمعی از محققان موسسه تحقیقاتی امیرالمومنین علیه السلام، فرهنگ معارف شروح نهج البلاغه، ج ۳، قم - ایران: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین (علیه السلام)، ۱۳۷۷.
۹. الدشتی، محمد، نهج البلاغه، جلد ۱، آدرس اینترنتی کتابخانه مدرسه فقاقت، <http://lib.eshia.ir/26580/1/0>.

۱۰. شریف الرضی، محمد بن حسین، علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ابراهیم، محمد ابوالفضل، و ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبه الله، شرح نهج البلاغه، ج ۲۰، قم - ایران: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی (ره)، ۱۴۰۴.

۱۱. مکارم شیرازی، ناصر، پیام امام امیر المومنین علیه السلام شرح تازہ و جامعی بر نهج البلاغه، ج ۱ و ۲ و ۷ و ۱۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه، اول، ۱۳۷۹.

مقالات:

۱۲. بیاتی، قمر، تهران حضرت فاطمه الزهرا(س)، "مکاید شیطان در برابر انبیاء"، استاد راهنما خانم طاهری، استاد داور آقای تدین، تاریخ ۱۳۹۰/۲/۱.

۱۳. فتاحی زاده، فتحیه-کاشفی، صدیقه-عترت دوست، محمد، "مراحل نفوذ شیطان و راه کارهای مقابله با آن بر مبنای تحلیل محتوای مضمونی خطبه قاصعه امام علی (ع)"، پژوهش نامه علوی، شماره ۲۴-اسفند ۱۴۰۰، ص ۱-۳۴.

۱۴. سایت موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البيت عليهم السلام به آدرس اینترنتی : Ahlolbait.com

۱۵. سایت آقای مکارم شیرازی به آدرس <https://makarem.ir>.

۱۶. fa.wikifeqh.ir - صفات شیطان.